

ТАЄМНИЦІ ОФІЦІЙНОГО НЕКРОЛОГА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО¹

У статті реконструюється історія офіційного некролога на смерть видатного українського історика академіка Михайла Грушевського. Дослідниця висловлює припущення про автора тексту некролога та пропонує пояснення, яким чином у текст офіційного некролога закралась помилкова дата смерті М. Грушевського (25 листопада 1934 р. замість 24 листопада), що з того часу стала канонічною в радянській історіографії й досі часто зустрічається у наукових і навіть енциклопедичних виданнях. Авторка відходить від традиційного фактографічно-біографічного аналізу некрологу та розглядає некролог М. Грушевського як радянську схему історії України кінця 19-го — першої третини 20-го століть.

Ключові слова: Михайло Грушевський, історик, помер 24 листопада 1934 року, офіційний некролог, радянська схема історії України.

У 1999 р. український історик Ю. Шаповал та генерал СБУ В. Пристайко вперше оприлюднили сенсаційний документ — уривок із копії історії хвороби Михайла Грушевського у Кисловодській міській лікарні ім. О. Рикова у листопаді 1934 р. Ці кілька аркушів, збережені у заведеній в ОГПУ у грудні 1933 р. черговій справі-формулярі на історика, зафіксували перебіг захворювання вченого у період перебування в лікарні та зміни у його фізичному стані, що призвели до смерті. Документ безпристрасно констатував, що Михайло Грушевський помер 24 листопада 1934 р. о 2-й годині дня².

У тексті, що передував цьому документу, дослідники безапеляційно підкреслювали: «Як відомо, М. Грушевський помер 24 листопада 1934 р.»³ (курсив мій. — О.Ю.), хоча у попередній ґрунтовній документальній книзі, що вийшла три роки перед тим і була присвячена останньому трагічному десятиліттю життя М. Грушевського, ті ж самі автори називали інший день смерті історика — 25 листопада 1934 р.⁴

Цю ж дату — 25 листопада 1934 р. — наводили у своїх працях такі відомі дослідники, як Г. Костюк⁵, Л. Винар⁶, Р. Пиріг, В. Верстюк⁷ та багато інших. Натомість «Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» ще у 1935 р. сповіщала, що «М. Грушевський, довголітній голова і почесний член Наукового Товариства ім. Шевченка, найбільший з українських істориків» помер «дня 24 листопада 1934 р.»⁸. Така ж дата була подана в «Енциклопедії українознавства»⁹, проте в «Радянській енциклопедії історії України» останнім днем життя вченого стоїть знову ж таки 25 листопада¹⁰.

Ця плутанина із датами продовжується донині, причому не лише у публіцистичній, а й у науковій та навіть довідково-енциклопедичній літературі.

У сучасній «Енциклопедії історії України» йдеться про 24 листопада¹¹, а в «Енциклопедії Львова» той же автор (цього разу із співавтором) вказує вже 25 листопада¹² (звісно, можна припустити, що виправлення було зроблено редакцією без відома авторів). Традиційно датою смерті М. Грушевського позначається 25 листопада 1934 р. у працях російських дослідників¹³.

На сьогодні не підлягає сумніву, що справжньою датою смерті Михайла Грушевського є 24 листопада 1934 року. Підтвердженням її, крім історії хвороби історика з Кисловодської лікарні, є позначення дати 24 листопада¹⁴ на телеграмі, відправленій того страшного дня Катериною Грушевською до Києва на вул. Паньківську, 9 Олександрю Грушевському: «Отец умер едем Киев», що на початку 1990-х рр. була виявлена у фонді Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві співробітниками Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві та вперше опублікована дослідницею Іриною Матяш¹⁵. Крім рідних, того ж дня К. Грушевська сповістила також телеграмами-блискавками президента ВУАН О. Богомольця, двоюрідного брата Михайла Сергійовича Г. Ломова-Оппокова, що тоді був членом бюро Комісії радянського контролю при РНК СРСР, сусідів по московській квартирі та ін., і це було зафіксовано у справі-формулярі¹⁶.

Але звідки ж з'явилась ця помилкова дата смерті — 25 листопада 1934 р.?

Як це не парадоксально виглядає, але її появі спричинився некролог на смерть Михайла Грушевського, вперше оприлюднений 27 листопада 1934 р. Цей невеличкий, розбитий на шість абзаців текст повідомлення про смерть українського історика, що був надрукований одночасно у центральній союзній та українській республіканській пресі в Москві й у Києві, ідентично російською та українською мовами, без підпису, оголошував: «Грушевський помер після важкої хвороби у Кисловодську в санаторії всесоюзного комітету сприяння вченим 25 листопада 1934 року»¹⁷.

Вірогідно, зважаючи на те, що некролог вченому був надрукований — небачена та неочікувана річ! — в центральному органі ЦК ВКП(б) газети «Правда», в історіографії помилково прийнято було вважати, що саме цей некролог був першим із серії повідомлень про смерть Грушевського, всі інші газетні некрологи, начебто, були передруковані¹⁸.

Про цей некролог дослідники життя та діяльності М. Грушевського писали вже не раз¹⁹, текст офіційного некролога був опублікований і як ілюстрація²⁰, і передрукований як документ²¹, проте не лише багато питань не були поставлені²², а й історія появи та оприлюднення цього тексту не була досліджена.

Втім, перш ніж писати детективну історію згаданого некрологу й аналізувати його форму і зміст, варто звернути увагу на кілька загальних та частинних моментів, а саме: а) що таке некролог і яка його стандартна структура, б) як дослідники класифікують некрологи, в) які некрологи були поширені в СРСР та, зокрема, в УСРР у першій половині 1930-х років (тобто у час, коли був написаний цей офіційний некролог М. Грушевського) та якими були некрологи на смерть інших українських істориків того часу. Це дасть можливість побачити у некролозі М. Грушевського традиційні й навіть шаблонні риси для подібних

текстів того часу, а з іншого боку — виокремити його специфічні ознаки та унікальний конструкт.

Почнемо із визначення. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» (Київ, 2009), *некролог* є статтею «з приводу чиєїсь смерті, у якій подаються *відомості* про життя і діяльність померлого»²³ (курсив мій — О.Ю.). Звернімо увагу, що на відміну від підготовленого за радянських часів науково-популярного «Словника іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (Київ, 1-е видання 1974 та 2-е видання 1985), де некролог визначався як «стаття з приводу смерті когось-небудь з *характеристикою* життя і діяльності померлого»²⁴ (курсив мій — О.Ю.), сучасні мовознавці змістили акцент від оціночного визначення *характеристика життя* до фактографічно-нейтрально-узагальнюючого *відомості про життя*.

Загалом можна твердити, що про некрологи написано небагато. Здебільшого на некрологи як на тексти звертають увагу літературознавці, журналісти та фахівці із зв'язків з громадськістю, причому представники цих фахів в основному наголошують на формальній структурі некрологів та їх стильових особливостях²⁵. Наприклад, «Словник літературознавчих термінів» розширює означення некрологу за рахунок варіативності розміру тексту (стаття чи замітка); форми викладу (прозова стаття, вірш, нарис-портрет, нарис мемуарного типу); припускає можливість подання у тексті підсумкового огляду і/або оцінки творчості померлого; а також вказує на цінність некрологу як фактографічного джерела²⁶.

Разом з тим у своїх роботах згадані вище фахівці виокремлюють некролог як окремий жанр, однак визначення цього жанру різняться знову ж таки від спеціалізації дослідників.

Нині найпоширенішим є уявлення про некролог як про один із інформаційних жанрів журналістики (до того ж в основному — як жанру *газетної журналістики*), що повинен мати певну традиційну структуру із можливими незначними варіаціями (коротка біографія померлого, місце роботи/посади, досягнення/заслуги перед суспільством, перелік нагород, причини смерті, місце похорону (інколи), насамкінець — прощальні слова, висловлення співчуття рідним та суму за покійним)²⁷. Надруковані некрологи у журналах (зокрема, у хронікальних розділах, або ж навіть існування у журналах спеціальних розділів «Некрологи» або «In memoriam») безпосередньо становлять об'єкт дослідження лише у поодиноких студіях²⁸.

Що стосується історіографічного дискурсу, то некрологи здебільшого з нього випадають. Історики, якщо і беруть некрологи до розгляду, зосереджуються передусім на їх фактографічно-біографічній складовій. Такий підхід дав привід говорити про некрологи як про специфічний *біографічний жанр* поряд із науковою монографією, популярним біографічним начерком, біографічним романом, статтею у словнику чи енциклопедії, автобіографією²⁹.

Однак, на відміну від інших модифікацій біографії, найголовнішим у некролозі все таки стає не особа людини, не його приватне життя, а його соціальна корисність³⁰, що одночасно показує пріоритети суспільства в цілому³¹.

Оскільки дуже часто біографія покійного розгортається на тлі історичних подій та структурується ними³², видається, що на некрологи можна подивитись ще й як на тексти, що відображають певні історичні схеми.

Чіткої схеми типологізації некрологів досі не розроблено. Кожний із дослідників, хто береться за аналіз некрологів, відштовхується від того, з якими некрологами та якого певного хронологічного періоду він стикається і, відповідно, пропонує свої критерії типологізації, спираючись на опрацьований матеріал.

Водночас можна виявити характеристики, на які звертають увагу практично всі. Наразі здебільшого при класифікації застосовується дихотомічний метод. Дослідники, зокрема, виділяють *короткі* та *великі* (або *розгорнуті*)³³ некрологи (класифікація за розміром / об'ємом), *газетні* та *журнальні* (класифікація за місцем публікації), *офіційні* та *приватні* (класифікація за ступенем офіційності), *авторські* та *колективні* (класифікація за кількістю авторів та/або підписантів), *підписані* та *не підписані* (класифікація за наявністю підпису/підписів).

У випадку із некрологом як специфічним жанром науковці також часто зважають й на місце публікації некролога у газеті (перша чи остання сторінка, оформлення тексту у рамку чи без неї, із фото/портретом чи без них) та журнали (на початку чи наприкінці числа, у спеціальному некрологічному розділі чи серед інших новин у хронікальному відділі тощо), поетику некролога, дотримання в некролозі всіх відповідних жанру риторичних формул та загальну узгодженість із тогочасним каноном, інколи — і на емоційний тон тексту³⁴.

До речі, сам М. Грушевський як автор декількох десятків некрологів, опублікованих у журналах, чітко розрізняв написані ним тексти за розміром та обсягом поданої інформації, виділяючи *некрологи*, *некрологічні (помертні) згадки (замітки)* та *некрологічні звістки*³⁵.

Інколи при аналізі некрологів великого часового відрізка застосовується узагальнюючо-хронологічна класифікація. Так, дослідник некрологів радянського часу російський філософ Сергій Корсаков виділяє кілька стилів некрологів, що, на його думку, відповідають певному хронологічному етапу: стихійний (1920-ті рр.), особистісний (1930-ті рр.), помпезний (1940-ві — середина 1950-х рр.), перехідний (середина 1950-х — 1960-ті рр.), формальний, або класичний (середина 1960-их — 1980-ті рр.), романтичний (середина 1980-х — початок 1990-х)³⁶.

У власній класифікації російська дослідниця Галина Орлова спробувала відійти від описаної вище дихотомічної матриці. З-поміж усіх некрологів, опублікованих у радянський час, Г. Орлова виокремила *політичний* некролог. Його вона схарактеризувала як текст, створений на смерть особи, чия позиція описувалась у політичних категоріях — незалежно від статусу та професії померлого. У політичному некролозі дослідниця вичленила три обов'язкові складника — повідомлення про смерть, коротку історію життя покійного, викладену з точки зору ідеальної на даний політичний момент біографіки, та формулу скорботи. Примітно, що Г. Орлова вважає, що цей жанр некрологу був властивий лише СРСР і занепав разом із цим державним утворенням³⁷.

Далі, спираючись на тезу про глибоку ієрархічність некрологу, висловлену філологом Тетяною Кузовкіною³⁸, Г. Орлова слушно зауважила, що «у радянському некрологічному дискурсі тексти варіювались від скупих повідомлень про смерть до багатоденних та багатосмугових некрологів-ансамблів»³⁹. Відштовхуючись від кількості послідовної публікації у радянських газетах текстів, об'єднаних темою смерті особи, та на основі систематизації їх характерних ознак, вона виділила такі три типи (або, за означенням самої дослідниці, *калібри*): *малі* некрологи (тексти в одному числі газети), *великі* некрологи (тексти у двох або трьох числах) та *тотальні* некрологи (тексти у трьох і більше числах газети, що переростали у тематичний траурний цикл)⁴⁰.

Сама дослідниця, запропонувавши таку класифікацію, зосередилась на аналізі політичних некрологів, опублікованих у газеті «Правда», справедливо наголошуючи на форматуючому впливі цієї «головної радянської газети» на весь політичний канон у СРСР. Справді, подібні типи некрологів можна виявити також в інших радянських газетах, в тому числі українських (в УСРР роль центральної «Правди» у 1920–1930-х рр. відігравав орган ЦК КП(б)У «Комуніст»), причому місцеві газетярі копіювали не лише форму оформлення газетних шпальт, але часом і зміст.

Втім, радянська українська газетна некрологія ще не стала предметом спеціального дослідження, як, зрештою, не почалось й вивчення радянських журнальних некрологів. В історіографічному дискурсі бракує також всебічного (історичного, літературознавчого, мовознавчого та ін.) аналізу всіх некрологів на смерть певних осіб як *цілісних комплексів*.

У даному дослідженні, зосередившись на радянській некрології на смерть М. Грушевського, спробуємо зробити перший крок на шляху системного аналізу некрологів. Застосовуючи схему класифікації радянських некрологів, запропонувану Г. Орловою, можемо констатувати, що некролог на смерть М. Грушевського був безперечно *політичним* некрологом, а за своєю типологією належав до *великого політичного некрологу*. Це унаочнюється хронологією подій та публікацій після смерті історика у Кисловодську, яка, повторю, сталась о другій годині пополудні 24 листопада 1934 р.

Вже наступного дня, 25 листопада 1934 р., в Києві була ухвалена постанова РНК УСРР № 1308 «Про похорони академіка М.С. Грушевського та призначення його сім'ї персональної пенсії», де вже у першому реченні були відзначені «особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М.С.». Основу постанови складали чотири позиції, що впливали із попереднього твердження. Адже лише «зважаючи на особливі наукові заслуги» (і далі за текстом) М. Грушевського (курсив мій. — О.Ю.), 1) уряд вирішив поховати історика в Києві як столиці України; 2) організацію похорону було взято на рахунок держави; 3) для організації похорону була створена урядова комісія в складі В. Порайка (голови), В. Затонського, О. Богомольця, О. Палладіна та О. Корчак-Чепурківського; 4) родині Грушевського призначалась персональна пенсія у 500 карбованців на місяць⁴¹.

Кожне положення цієї постанови варте прискіпливого розгляду і аналізу, як зрештою, і сам документ. Він нам відомий із газетних публікацій (опублікований без дати у союзних та республіканських газетах 26 листопада 1934 р., тобто наступного після прийняття дня⁴²) та із засвідченої склогографічної машинописної копії, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді ЦК Компартії України. Оригіналу постанови, як і стенограми засідання та можливих дотичних матеріалів із секретаріату управління справами РНК УСРР за 1934 р., на жаль, не збереглося, тому відтворити, хто із членів уряду подав цю постанову на затвердження та як її розглядали, неможливо. Незважаючи на те, що копія документу відклалась серед матеріалів секретаріату та оргбюро ЦК, видається, що на політбюро ЦК КП(б)У ця постанова спеціально не розглядалась, хоча зазвичай проекти постанов уряду попередньо розглядалися і затверджувалися політбюро. Опосередковано на це вказують дати засідань політбюро ЦК КП(б)У, що відбулись 20 листопада 1934 р. (протокол № 23) та 4 грудня 1934 р. (протокол № 24), тобто 25 листопада, коли імовірно могла бути ухвалена дана постанова, політбюро не збиралось. Відсутні також будь-які згадки про неї серед тих постанов, що були «ухвалені опитом»⁴³. Скоріш за все, документ потрапив до партійних документів постфактум як інформація про вже ухвалену урядову постанову. Також наразі можемо припустити, що питання про похорон М. Грушевського або його некролог не стояло і на засіданні політбюро ЦК ВКП(б), бо такого пункту у порядку денному засідань політбюро немає⁴⁴.

Вже констатує частина постанови була відзначена унікальною метаморфозою. Хоча впродовж останніх років вченого ганьбили як «нацдемівця», «соціал-фашиста» та «буржуазного націоналіста», не кажучи про намагання ГПУ СРСР зробити його очільником міфічного контрреволюційного «Українського національного центру», тепер на вищому урядовому рівні декларувались не просто «наукові заслуги» академіка М. Грушевського, що виглядало б логічно, зважаючи на академічний ранг та авторитет вченого, а його «особливі наукові заслуги», причому не перед знеособленою «історичною наукою» (чи навіть «українською історичною наукою»), а перед *Радянською (!) Україною (!)*.

На це дивне пафосне формулювання та його невідповідність реаліям життя одразу звернули увагу сучасники. Так, у спецзведенні ГПУ УСРР про реакцію громадян на смерть М. Грушевського від 29 листопада 1934 р. була наведена думка вчительки Софії Солохненко⁴⁵, дружини першого директора Всенародної бібліотеки України при ВУАН (у 1923–1929 рр.) Степана Постернака: «... В газеті расписывают особые научные заслуги Грушевского перед Советской Украиной, а заслуги его действительно велики, так велики, что все его произведения давно изъяты и осуждены, а самого его из Украины выслали в Москву...»⁴⁶.

Так само спантеличувало й окремо наголошене рішення уряду поховати М. Грушевського в Києві, адже за стандартною процедурою питання вибору місця поховання небіжчика належить не до компетенції урядової установи, а визначається або його заповітом (чого у даному випадку не було), або ж

рішенням родини. А якраз родина в особі доньки вченого Катерини Грушевської чітко висловила своє бажання лаконічною фразою вже згаданої тут телеграми із Кисловодська: «Едем Киев». Отже, за цим рішенням уряду вбачалася, з одного боку, демонстрація ним своєї значимості та ваги, а з іншого — крився цинічний жест начебто політичної реабілітації вченого, якому милостиво дозволялось повернутись додому, проте вже у труні. Похорон М. Грушевського за рахунок держави⁴⁷ та призначення пенсії його родині, що загалом не було винятковим випадком⁴⁸, теж не вводило в оману сучасників, які вважали це даниною українського радянського уряду за звільнення від небезпечної для нього особи⁴⁹.

Вибір членів урядової комісії для організації похорону М. Грушевського при ближчому розгляді в цілому не виглядає несподіваним та підпорядковується ієрархічно-номенклатурній логіці. Головою призначеної урядом комісії був названий тодішній заступник голови РНК УСРР В. Порайко (одночасно — член оргбюро ЦК КП(б)У) (звісно, голові Раднаркому П. Любченку ставати на чолі цієї комісії не лічило, бо демонструвало б надмірне вшановування М. Грушевського з боку радянської влади, а це не входило до її завдань). До комісії також ввійшли нарком освіти УСРР академік ВУАН В. Затонський (за сумісництвом — член політбюро ЦК КП(б)У та голова парторганізації ВУАН), а також керівництво ВУАН — президент ВУАН акад. О. Богомолець, неодмінний секретар ВУАН акад. О. Палладін та акад. О. Корчак-Чепурківський. Проте включення останнього виглядає дещо дивним (і це також помічено було сучасниками⁵⁰), адже Корчак-Чепурківський був відсторонений від посади неодмінного секретаря ВУАН на початку 1934 р.

26 листопада 1934 р. в центральних союзних газетах «Правда» та «Известия» та всіх українських газетах, що виходили того дня, були надруковані одне під одним два стандартні повідомлення. У першому йшлося, що «Рада Народних Комісарів УСРР з сумом повідомляє про смерть у м. Кисловодську після важкої хвороби академіка Всеукраїнської і Всесоюзної академії наук Михайла Сергійовича Грушевського». Другим повідомленням була згадана вище постанова РНК УСРР про похорон М.С. Грушевського, але надрукована вона була без дати ухвалення та без підписів голови РНК УСРР П. Любченка та керівничого справами РНК УСРР Г. Дроба⁵¹. Ці замітки були набрані дрібним шрифтом та розташовані у «Правді» та «Известиях» на третій сторінці, українські газети знайшли місце цій сумній новині на другій чи четвертій сторінках. Заголовку ці новини не мали, лише «Правда» більшим шрифтом сповіщала: «Помер академік М.С. Грушевський».

Отже, 26 листопада з'явилось перше повідомлення про смерть М. Грушевського, і було це повідомлення винятково офіційним — від імені РНК УСРР. Український радянський уряд, використовуючи традиційну стислу мовну формулу скорботи («із сумом повідомляє») та акцентуючи виключно на академічних регаліях М. Грушевського, оголошував, що історик помер у Кисловодську і що сталося це внаслідок «важкої хвороби».

27 листопада 1934 р. одночасно у центральних радянських газетах — московських «Правде» та «Известиях» та київських «Комуністі» та «Вістях

ВУЦВК» був надрукований один і той самий некролог на смерть М. Грушевського — відповідно російською та українською мовами та без підписів; всюди заголовком слугувало прізвище вченого із ініціалами у траурній рамці. Дрібніші українські газети (на кшталт київського «Більшовика») некролог не розміщували.

Насамперед звернімо увагу на розміщення некрологу на газетних шпальтах та його оформлення. «Правда» та «Известия» надрукували текст на третій сторінці своїх чисел, однак лише у «Правді» некролог одразу кидався в очі — він був розташований згори сторінки, двома колонками, в центрі некрологу був вміщений портрет М. Грушевського. Втім, праворуч від цього некрологу історика зверху донизу двома колонками були надруковані одразу три некрологи на смерть старої більшовички С. Смидович, причому із численними підписами її соратників та членів родини й більшою за розміром (у порівнянні із портретом М. Грушевського) світлиною померлої, що візуально однозначно применшувало вагу некролога М. Грушевського. А ось в «Известиях» некролог М. Грушевського розміщувався на сторінці внизу та зліва двома нерівномірними колонками (ліва довга, права — значно коротше), без портрета. Через надруковану поруч статтю під назвою «Цыпленок тоже хочет жить», кегель шрифту назви якої вдвічі перевищував кегель траурного заголовку некрологу М. Грушевського, та великою за розміром відповідною світлиною птахівниці, що годує курей, він фактично на сторінці губився.

В українських газетах «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» розташування некролога М. Грушевського дивним чином співпало: і там, і там він був надрукований двома однаковими колонками внизу праворуч на другій сторінці газет, без портрету. Під некрологом в обох газетах були опубліковані симетрично розміщені сповіщення про смерть М. Грушевського (у московських газетах їх не було) від наркомату освіти УСРР та президії ВУАН (до речі, більше жодна установа, організація чи колектив подібного сповіщення не надрукувала). Фактично вони були кальками із аналогічного повідомлення РНК УСРР, надрукованого днем раніше, і не містили ніякої додаткової інформації. Так, НКО УСРР «із сумом» повідомляв «про смерть у м. Кисловодську після тяжкої хвороби академіка Всеукраїнської академії наук Михайла Сергійовича Грушевського», президія ВУАН також «з сумом» повідомляла «про смерть академіка Михайла Сергійовича Грушевського, що сталась у м. Кисловодськ після важкої хвороби». Впадає у вічі стилістично-мовна обмеженість конструкта сповіщення про смерть та повна відсутність будь-яких висловлень співчуття рідним покійного й згадок про його колеґ і учнів.

Загалом, як зазначав грушевськознавець Р. Пиріґ, некролог відзначався «цілком спокійним тоном» і був більш ніж толерантним⁵². Це, пояснював дослідник, можна віднести не на рахунок застосування до визначного історика відомої моральної норми «про мертвих — добре, або нічого», а впливом тих сил, які весною 1931 р. вивели М. Грушевського з-під смертельно небезпечного удару, нанесеного по українській інтелігенції сфабрикованою справою «УНЦ»⁵³. Нам же здається, що останнє твердження є деяким перебільшенням впливу

захисників М. Грушевського на оцінку, що була дана йому у некролозі. Вважаємо, що розгадка зазначеного спокійного тону тексту полягала вже у самому факті смерті вченого, наукові установи якого були знищені, праці — фактично заборонені, колишні співробітники та учні — здебільшого репресовані, а він сам перед тим неодноразово у листах до вищого радянського керівництва особисто свідчив про свою лояльність до радянської влади. Крім того — і це варто пам'ятати — некролог був написаний за тиждень до сумно-відомого пострілу 1 грудня 1934 р., тому, ймовірно, і відзначався такою поміркованістю.

Примітно, що у некролозі біографія М. Грушевського розгорталась на тлі історичних подій та структурувалась ними. Цьому слугував макет некрологу, збудований на чергуванні фактів життя померлого й вікопомних подій політичного життя країни, та специфічна форма викладу, коли біографічні факти М. Грушевського викладались сухо, а історія революційних перетворень, навпаки, за допомогою численних яскравих образів.

Чи не єдиним винятком було друге речення некрологу, де — певним чином несподівано після попередніх лайливих та зневажливих характеристик Грушевського з боку влади — проголошувалось, що історик «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України» (курсив мій. — О.Ю.). Перший смисл даної формули, який лежав на поверхні, полягав у високій офіційній оцінці наукового доробку історика та його визначенні як буржуазного (а не радянського) вченого. Проте більш прискіпливе «читання між рядків» виокремлювало непримітне на перший погляд словосполучення *до числа*, що позначало факт наявності певного числа таких самих *буржуазних вчених*, до того ж *найвидатніших*. Отже, з одного боку, значення М. Грушевського начебто підкреслювалось, а з іншого його роль приховано зменшувалась, бо він визнавався *одним із*. Врешті-решт, після цього некрологу аж до середини 1960-х рр. означення *найвидатніший* (навіть з *числа найвидатніших*) чи просто *видатний* по відношенню до М. Грушевського в українській радянській історіографії не використовувалось. Лише у 1966 р. його наважився вжити Ф. Шевченко у статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», процитувавши якраз цю формулу із некрологу М. Грушевського, але пославшись не на некролог, а на авторитет газети «Правда», де цей некролог був надрукований⁵⁴.

В некролозі наводились десять чітко визначених дат, причому дві з них до біографії історика безпосередньої прив'язки не мали. Подамо їх з тими означеннями, що були вжиті автором тексту некрологу: 1866 — рік народження вченого; середина 90-х (тобто 1890-х) років — час, як зазначалось у тексті, примусової еміграції М. Грушевського до Галичини; 1905 — рік революції та повернення історика до Києва; 1917 — рік входження М. Грушевського до партії українських соціалістів-революціонерів та його головування у Центральній Раді; квітень 1918 — час розгону Центральної Ради та заміна її «відверто-реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського», 1920 — рік «цілковитої перемоги радянської влади»; до 1924 — проживання М. Грушевського в еміграції; 1924 — рік «безвідмовного» визнання М. Грушевським уряду України,

клопотання його перед ВУЦВК про повернення в Україну та обрання історика академіком ВУАН; 1929 — обрання вченого академіком Всесоюзної академії наук; 25 листопада 1934 — дата смерті.

Загалом у некролозі наголос робився на праці М. Грушевського як науковця. Вказувалось, що він розпочав свою наукову діяльність у Київському університеті, опісля читав курс історії України при Львівському університеті, впродовж, цитуємо, «ряду років» (фактично ж — 17 років, що явно більше, ніж «ряд років») був головою НТШ, з 1905 р. студював українську історію та літературу у Києві. Зазначалось, що з 1924 р. наукову роботу над розробленням історії України М. Грушевський продовжував «на території Радянського Союзу», де став членом академії наук — Всеукраїнської у 1924 р. (насправді 1923) та Всесоюзної — у 1929. «Найголовнішими трудами» історика були названі багатотомні «Історія України-Руси» та «Історія української літератури».

Здавалось би, факти біографії вченого були викладені, однак не без підступу та із замовчуванням багатьох обставин. Приміром, жодним словом в некролозі не були згадані арешт та заслання М. Грушевського царським урядом у 1914–1917 рр., оминув некролог і арешт вченого ГПУ УСРР у березні–квітні 1931 р. (ймовірно, щоб не підважувати тезу некрологу про «безвідмовне» визнання вченим радянської влади). Говорилось про його роботу в НТШ, але не було згадане Українське наукове товариство, створене і очолюване істориком. Титанічної праці вченого у справі розбудови Історичних установ ВУАН у 1924–1930 рр. також нібито не існувало. Хибував текст і на непослідовність викладу. Так, вказувалось, що у передреволюційну добу М. Грушевський мешкав у Львові та Києві, в еміграції проживав у Празі (тобто називались певні міста), а після повернення в радянську Україну вів наукову роботу *на території Радянського Союзу*. Тобто лукаве узагальнення, уникання конкретної географічної прив'язки мешкання історика до міст в цей період (*Києва та Москви*) свідчила про намагання влади не випинати інформацію про «почесне заслання» академіка у столиці СРСР. Зрештою, за логікою влади, втаємничені й так про це знали, а широкому загалу ця інформація непотрібна.

Досить однобоко та вибірково освітлювалась в некролозі політична діяльність М. Грушевського — в залежності від історичного періоду (дорадянського чи радянського), із замовчуваннями й перекрученнями фактів та фактичними помилками. Його дореволюційні політичні погляди назагал були коротко схарактеризовані як ліберальні — і більш нічого не пояснювалось. Що ж до подій «після революції 1917 року», то повідомлялось про входження вченого до «партії українських соціалістів-революціонерів», головування в Центральній Раді, яка, як зазначалось, «прийшла до влади з допомогою німецьких багнетів», а потім у квітні 1918 р. тими ж самими «німецькими багнетами» була розігнана і замінена «відверто реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського».

Далі в некролозі був карколомний, виділений в окремий абзац, висновок про відхід М. Грушевського «з цього часу» від «активної участі у громадянській

війні на Україні, що закінчилась в 1920 р. цілковитою перемогою радянської влади». Читач з даного короткого речення отримував інформацію одразу про кілька речей: а) що в Україні була громадянська війна, б) що перемогу здобула у цій війні радянська влада (хоча з тексту не було зрозуміло, звідки ця влада взялась), в) що Грушевський брав у громадянській війні «активну участь», а от після гетьманського перевороту йшлося вже, ймовірно, про його *пасивну* участь.

Наступні два абзаци некрологу — абсолютно унікальні, бо починаються одною датою — 1924 роком (в першому з них описується період життя Грушевського до 1924 р. «в еміграції в Празі», а у другому — події власне 1924 р.) та подають не біографічні дані покійного, а низку пропагандистських більшовицьких кліше, у яких історик начебто «переконався». Вони надзвичайно промовисті, тому процитуємо їх повністю. Отже, М. Грушевський «на підставі всього досвіду громадянської війни, цілковитого краху української контрреволюції, а також на підставі ознайомлення з величезною роботою, розгорненою на Україні радянською владою по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, переконався, що тільки радянська влада спроможна забезпечити соціальне і національне визволення українського народу», «що той шлях революції і радянської влади, яким пішли трудящі маси Радянської України, є єдиний шлях до визволення також для трудящих мас Західної України». Завершувався пасаж твердженням про «безвідмовне» визнання Грушевським радянського уряду України у 1924 р., що дозволило ВУЦВК задовольнити клопотання вченого про повернення в Україну для продовження наукової роботи. Отже, два згадані абзаци мусили б довести, що Грушевський повністю став на бік радянської влади, однак попереднє означення вченого саме як *буржуазного* науковця ставили це під сумнів.

За загальним присмаченням оповідки додатковими, абсолютно неважливими для розуміння значення вченого, відомостями (наприклад, уточнення, що колишня Холмська губернія, де народився Грушевський, «входить тепер до складу Польщі» чи що Львів був головним містом «тодішньої австрійської провінції Галичини, населеної здебільша українцями») та калейдоскопом наведених дат при уважному аналізі проглядає не так біографія М. Грушевського, як обґрунтування *радянської схеми історії України* кінця 19-го — першої третини 20-го століть (зробимо одразу застереження: схеми зразка 1934-го року). Справді, на підставі некрологу Грушевського і використовуючи винятково згадані у ньому словосполучення-характеристики можна побудувати схему історичного розвитку України. Вона виглядала б приблизно так:

Наприкінці 19-го — на початку 20-го століть у царській Росії відбувались переслідування буржуазної української інтелігенції, що змушували деяких її представників емігрувати за кордон, зокрема до Галичини, що була австрійською провінцією. Революція 1905 р. дозволила цим представникам повернутись до царської Росії та працювати тут. Після революції 1917 р. в Україні за допомогою імперіалістичних інтервентів, або, дослівно, «німецьких багнетів» під соціалістичною вівіскою прийшла до влади Центральна Рада. Однак німецькі імперіалісти «знайшли для себе зручнішим» розігнати Центральну Раду і замі-

нити її на монархічний уряд гетьмана Скоропадського, що мав відверто реакційний характер. Громадянська війна, що почалась «на Україні» після революції 1917 р., закінчилась у 1920 р. перемогою радянської влади над українською контрреволюцією, що зазнала цілковитого краху. Після 1920 р. радянська влада в Україні розгорнула велику роботу по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, забезпечуючи тим самим соціальне і національне визволення українського народу. Цей шлях є взірцевим і для визволення трудящих мас Західної України.

Як бачимо, дана схема демонструвала відверте маніпулювання фактами на користь успіхів радянської влади, мовну еквілібристику та упередженість у висвітленні певних подій. Приміром, були безпідставно (не зрозуміло, просто помилково чи умисне) зведені до купи період утворення Української Центральної Ради у березні 1917 р. та її повернення 1 березня 1918 р. до Києва разом з німецькими військами після першого «пришестя» червоних військ радянської Росії; не було дане означення «українській контрреволюції», однак контрреволюція була чітко окреслена саме як *українська* тощо.

Зазначені вже нами особливості некролога М. Грушевського: однаковий текст російською та українською мовами, публікація в один день в центральних союзних та республіканських газетах, відсутність підпису під некрологом, наявність в ньому замаскованого викладу радянської схеми історії України і, нарешті, помилка із датою смерті вченого ставить перед нами купу взаємопов'язаних питань, зокрема про автора (авторів) некрологу, місце його написання (Москва чи Київ), мову написання, можливе обговорення тексту партійними та урядовими високопосадовцями (у Москві та Києві), а також про причину помилки із датою смерті. Спробуємо якщо не розгадати ці таємниці, то, принаймні, висловити деякі припущення.

Відштовхуватимось від факту відсутності будь-яких підписів під некрологом Грушевського. На той час тексти некрологів без підписів зустрічались, проте не були масовими. Зазвичай під некрологом вважали за необхідне поставити свої імена родичі померлого та його товариші по роботі, очільники та провідні діячі тих організацій, де покійний працював, або ж — у випадку високого партійного та/або державного статусу покійного — партійні та державні діячі, статус яких був співвимірним до статусу померлого. Звісно, наявність підписів під некрологом не означала, що текст був написаний всіма тими особами, які його підписали, переважно це була творчість одного-двох співробітників газет/журналів або окремих співробітників організацій, де працював покійний. З кінця 1920-х рр. поширеною стала практика узгодження текстів некрологів у партійних комітетах, причому чим вище був статус покійного, тим вищим партійним органом затверджувався некролог. Разом з тим були і авторські некрологи, проте вони друкувались значно пізніше і не у газетах, а у журналах, мали більш узагальнюючий характер та більший розмір, а їх авторами, як правило, були колеги та друзі померлого.

Відсутність підписів під некрологом М. Грушевського була дуже промовистою, особливо якщо зважати на факт публікації цього тексту у «Правді» як

головній газеті СРСР та винятковий друк одного і того самого тексту в інших центральних газетах. Це передусім свідчило про *офіційний характер некрологу* і опосередковано промовляло про високий статус автора/авторів тексту, узгодження некролога на вищому партійному рівні та імовірно спеціальне розпорядження оприлюднювати лише цей текст. З іншого боку, припускаємо, що поставити свій підпис під некрологом М. Грушевського після попередньої багаторічної кампанії цькування вченого було неможливим не лише для його академічних колег, які таким чином начебто підставляли себе (або були незгодні з текстом і воліли за краще промовчати), а й для вищих партійних діячів та урядовців.

Звісно, ці питання вимагають подальших скрупульозних досліджень. Вірогідно, за відсутності документів РНК УСРР відповідь можна було би знайти у фондах редакцій газет, де цей некролог був надрукований, але не всі такі фонди за 1934 р. збережені (приміром, фонду газети «Вісті ВУЦВК» немає). Напевне, щось мало відкlastись і у фонді редакції газети «Правда», що зберігається у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РГАСПИ, ф. 364), де є 33 описи за 1912–1914 та 1917–1991 роки. Проте цей надзвичайно важливий архівний фонд (а це — збережені стенограми засідань редколегії, статті, кореспонденції та листування) досі, як твердять архівні працівники, не описаний. Пояснення, що фонд великий і не вистачає людей, аби його опрацювати, виглядають неширо і непереконливо, особливо якщо зважати на безсумнівну виняткову цінність матеріалів даного фонду та значення газети «Правди». Також нами не виявлені відповідні матеріали і в особовому фонді тодішнього головного редактора «Правди» Л. Мехліса (ф. 386 РГАСПИ).

Очевидно, оскільки РНК УСРР ухвалив постанову про похорон М. Грушевського, текст некрологу також писався у Києві. Очевидно також, що текст узгоджувався із Кремлем, бо був надрукований у «Правді» та «Известиях». Автором некрологу міг бути лише добре обізнаний із ситуацією в УСРР в цілому і у ВУАН зокрема перевірений високопосадовець-партієць, який мав стосунок до формування офіційної позиції щодо М. Грушевського. Оскільки некролог мав бути написаний дуже швидко, то можна допустити, що його автором був один із членів урядової комісії для організації похорону історика. З-поміж усіх членів цієї комісії (а до неї, нагадаємо, були включені В. Порайко, В. Затонський, О. Богомолець, О. Палладін та О. Корчак-Чепурківський) найбільш придатною до цього завдання особою видається академік ВУАН з 1929 р. В. Затонський, що одночасно займав посади наркома освіти УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У та був головою парторганізації ВУАН. Саме він тоді був куратором наукового сектора ЦК КП(б)У і ще з кінця 1923 р. «опікувався» М. Грушевським. В історіографії добре відоме рішення політбюро ЦК КП(б)У від 2 листопада 1923 р. про дозвіл М. Грушевському повернутись в Україну із промовистою припискою: «Доручити його використання т. Затонському»⁵⁵. Знаємо і про написаний ним у травні 1934 р. лист до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора та П. Постишева про вироблення офіційної позиції щодо М. Грушевського, де В. Затонський пропонував, «підготувавши суспільну думку» та зва-

жаючи на те, що було опубліковано про контрреволюційну діяльність історика, на найближчій сесії ВУАН позбавити М. Грушевського членства в академії, щоб на наступних сесіях «звільнитись від іншої шкідливої шушвалі»⁵⁶. Однак тоді ця пропозиція була визнана несвоечасною.

Підтверджує наше припущення про авторство некролога М. Грушевського також текст виголошеної В. Затонським промови під час похорону М. Грушевського 29 листопада⁵⁷. Надрукована із значною часовою затримкою аж 14 грудня 1934 р. (раніше місця на газетних шпальтах до цієї промови не знаходилось через розміщення в пресі неймовірної кількості однотипних повідомлень та репортажів про смерть та похорон С. Кірова [за означенням дослідниці Г. Орлової це був тотальний некролог]), вона так само, як і некролог М. Грушевського складалась із двох частин. На початку промови В. Затонський коротко оповів про життя «славнозвісного історика», акцентувавши на 1905, 1917 та 1924 роках як на певних віхах життя М. Грушевського (1905 — як рік революції, що начебто дала йому можливість «повернутись» до Києва; 1917 — як рік, коли, посідаючи «ворожі пролетарській революції позиції», вчений очолював Центральну Раду та 1924 — як рік звернення М. Грушевського до «радянської влади України з проханням дозволити повернутися на Україну»). В. Затонський рефреном провів тезу про вплив революційної практики на М. Грушевського, що дозволила йому «прозріти» та бути лояльним до радянської влади («досвід показав історика», «досвід, життя показали історика Грушевському», «життя наочно довело», «найпереконливішим для історика Грушевського були життєві факти»). У некролозі ж роль подібного рефрену грало словосполучення «Грушевський переконався».

Другу, значно більшу за розміром частину промови В. Затонський, вживаючи велику кількість епітетів та метафор, відвів прославлінню радянської влади. Традиційні пропагандистські кліше, використані наркомом освіти, пасували б скоріше виступу на мітингу на честь річниці «жовтневої революції», а не надгробному слову («успішно виконуються далекосяжні завдання другої п'ятирічки», «могутньо розвивається ... наука», «буйно зростають українські кадри нових працівників» і т.д.). Всі ці вихваляння успіхами індустріалізації, колективізації та культурної революції («рясніє новими заводами-велетнями, красується широкополими колгоспними ланами Радянська Україна, міцніє, шириться, вгору здіймається українська радянська культура») мали обґрунтувати заключну тезу виступу про те, що М. Грушевський, «аналізуючи об'єктивні факти історії», наприкінці життя зробив правильні висновки і визнав «перевагу соціалізму».

Тобто, бачимо, що структура промови В. Затонського абсолютно відповідає структурі некрологу, а окремі речення майже дослівно повторюють його текст, що можливо тільки тоді, коли промовець та автор тексту некролога — одна й та сама особа. До речі, під час похорону М. Грушевського першу промову виголосив президент ВУАН О. Богомолець, проте жодна газета її не надрукувала. За свідченням очевидця, президент ВУАН говорив коротко, не довше 5 хвилин, російською мовою: «Ми гордімся тем, что дал покойный в своих трудах положительно, но отрицаем его историческую схему о происхождении и развитии укра-

їнської нації, отрицаєм ево научніе ошибкі»⁵⁸. Натомість Затонський говорив українською та значно довше.

Опосередковано про В. Затонського як автора тексту некролога також промовляє допущена Н. Полонською-Василенко помилка у її книзі «Українська академія наук: Нарис історії», де вона через 20 років після події описувала похорон М. Грушевського та аналізувала промову В. Затонського під час похорону. Н. Полонська-Василенко занотувала, що ця промова, крім того, що була вміщена в усіх газетах України, також була надрукована в черговому числі «Наукових записок Інституту історії матеріальної культури»⁵⁹. Насправді ж в академічному журналі була надрукована не промова В. Затонського, а некролог без підпису. Вірогідно, його авторство у Н. Полонської-Василенко сумнівів не викликало, що і призвело до її помилкового судження в умовах, коли за відсутності джерел багато деталей вона змушена була відтворювати з пам'яті.

Питання про первісну мову написання тексту некролога поки залишимо відкритим — без додаткових документів висновки зробити неможливо. Адже, з одного боку, публікація у центральних союзних газетах та дещо неприродні словосполучення українською дозволяють висловити здогад, що первісно був написаний російськомовний текст, а потім зроблений буквальний переклад на українську. З іншого боку, некролог М. Грушевського міг бути написаний українською, бо призначався передусім для українського читача. Українська мова В. Затонського (якщо автором вважати його) була недосконалою, тому помилки він міг зробити сам, а редактори, знаючи високий статус автора некрологу, не наважились їх виправляти. Зрештою, під час похорону В. Затонський виступав українською.

І, нарешті, останнє, але дуже важливе питання — чому в офіційному некролозі наведена помилкова дата смерті М. Грушевського — 25 листопада, а не реальна дата — 24 листопада? Переконані, владі було байдуже, коли вчений помер, на відміну від самого факту смерті дата не мала принципового значення, щоб її спеціально фальшувати. Думається, мав місце або технічний хибодрук, або, що вірогідніше, сталась банальна помилка через особливості тогочасного так званого радянського революційного календаря.

Справа у тому, що у 1931–1940 рр. в СРСР існувала шестиденка, що складалася із п'яти робочих днів та одного вихідного. При шестиденці місяць ділився на п'ять шестиденок, що починались 1-го, 7-го, 13-го, 19-го та 25-го числа. Наприкінці шестиденки був вихідний день, себто він випадав на 6-е, 12-е, 18-е, 24-е та 30-е числа. У лютому вихідний призначався на кінець місяця або переносився на 1-е березня. 31-ші числа вважались надурочними робочими днями. У побуті громадяни СРСР використовували дві назви днів тижня: звичайний (з понеділка до неділі) та порядковий номер у шестиденці (перший день шестиденки, другий день шестиденки, шостий день шестиденки, або вихідний). Це зафіксовано у відривних календарях та газетах 1930-х рр.

М. Грушевський помер вдень 24 листопада 1934 р., що припав на суботу, шостий день шестиденки. 25 листопада, неділя, офіційно був робочим днем, бо

був першим днем шестиденки, однак газети в УСРР того дня не виходили, оскільки напередодні був вихідний і друкарні не працювали. Тому перші повідомлення про смерть історика з'явилися не наступного 25 числа, а вкупі із надрукованою постановою РНК УСРР побачили світ через день, 26 листопада, коли вийшли чергові номери газет, що були набрані ввечері 25 листопада.

Можна уявити, що 25 листопада під час засідання РНК УСРР, де було ухвалено постанову про похорон М. Грушевського, В. Затонському, що імовірно був присутній на засіданні уряду як нарком освіти, було доручено написати некролог, тим більше, що його включили до складу урядової комісії з організації похорону. Припускаємо, що під час підготовки некрологу В. Затонський, пишучи про 24 листопада, зазначив, що «Грушевський помер *вчора* після важкої хвороби у Кисловодську...». Однак день 26 листопада, імовірно, пішов на узгодження тексту із вищим партійним керівництвом у Москві, де механічно виправили «*вчора*» на «*25 листопада*», на переклад та друк газет, і газети вийшли 27 листопада із некрологом саме в такій редакції.

Можливо, цю помилку і помітили, проте виправляти її ніхто не наважився, особливо після того, як ця дата була оприлюднена у газеті «Правда». Цей феномен дуже дотепно прокоментувала відома дослідниця життя та творчості М. Грушевського, завідувачка Історично-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлана Панькова. Наголошуючи на ролі центрального друкованого органу ЦК ВКП(б), де за визначенням не могло бути жодної помилки, вона проілюструвала безмежну довіру радянських людей до інформації в цій газеті афоризмом «Ну як же ж “Правді” не вірити!»⁶⁰.

28 листопада 1934 р. інформацію про похорон М. Грушевського поширили лише «Вісті ВУЦВК». У газеті було подано коротке повідомлення урядової комісії про те, що «тіло академіка Грушевського М.С. прибуває до Києва 28 листопада і буде виставлене в конференц-залі Всеукраїнської академії наук. Доступ від 13-ої год. Винос тіла 28/XI о 15 год. 30 хв. на Байкове кладовище»⁶¹. Однак поїзд з Кисловодську затримався і похорон було вирішено перенести на наступний день.

Того ж дня відбулась ще одна подія, однак вона залишилась малопомітною в інформаційному просторі. Аж через 4 (!) дні після смерті академіка ВУАН М. Грушевського президія ВУАН спромоглась зібратись на позачергове засідання. Як знаємо із протоколу цього засідання⁶², із повідомленням про смерть історика виступив неодмінний секретар ВУАН О. Палладін. Ніякої окремої заяви академіки не зробили, а лиш «взяли до відома» постанову РНК УСРР з приводу смерті акад. М. Грушевського. Водночас академіки ухвалили «залишити дружину і дочку небіжчика на академічному постачанні в розподільнику Академії» та вирішили звернутись до Наркомату освіти УСРР із проханням створити разом із ВУАН комісію з вивчення наукової спадщини М.С. Грушевського, співробітником цієї комісії мала стати Катерина Грушевська⁶³.

Вірогідно, це засідання відбулось у першій половині дня, бо вже о 14-30 на київському вокзалі поїзд із тілом М. Грушевського зустрічали нарком освіти

В. Затонський, академіки О. Палладін, М. Світальський, С. Семковський та інші. Як повідомляв кореспондент «Правди», на гроб були покладені вінки, а сам гроб був встановлений у конференц-залі ВУАН. О шостій годині вечора того ж дня був відкритий доступ до тіла⁶⁴. Зауважимо, що ця інформація у «Правді» відрізнялась від офіційного оповіщення, опублікованого того дня в УСРР.

29 листопада «Вісті ВУЦВК» опублікували скорочену версію поданої у «Правді» замітки, але оформлену вже як офіційне повідомлення урядової комісії про перенесення похорону М. Грушевського на 29 листопада. Водночас додавалось, що доступ до тіла цього дня буде відкрито з 10-ї ранку, а о 13-й годині відбудеться винос тіла⁶⁵. Інші газети цю інформацію проігнорували.

Натомість 30 листопада звіт про похорон М. Грушевського подала українська преса, друкуючи в різних газетах один і той самий текст слово в слово. Повідомлялось, що 28 листопада з 18-ої години труна з тілом академіка була виставлена в конференц-залі ВУАН. Біля труни весь час змінювалась почесна варта. В останній зміні почесної варти стояли члени урядової комісії з організації похорону (були названі В. Порайко, В. Затонський, О. Богомолець та О. Палладін). 29 листопада о першій дня «відбувся похорон» (насправді — почалась траурна церемонія виносу труни). Труну на руках винесли «тт. Порайко, Затонський, акад. Богомолець, Палладін, Корчак-Чепурківський, Семковський та інш. і поставили на прикрашений квітами катафалк». Перераховувались також ті, хто був присутній на похороні: вчені, члени Академії наук, працівники наукових закладів, друзі небіжчика. Громадськість інформували, що біля могили з промовами, «присвяченими діяльності померлого академіка Грушевського», виступили нарком освіти Затонський та президент ВУАН академік Богомолець. Завершувалось офіційне звітлення скромним сповіщенням, що «на могилу покладені вінки від Наркомосвіти, ВУАН та деяких інш. організацій»⁶⁶. Лише газета «Більшовик» вмістила поруч із цим повідомленням портрет М. С. Грушевського, всі інші газети розміщували інформацію так, щоб вона не одразу кидалась в очі: внизу сторінки дрібним шрифтом (як «Вісті ВУЦВК») або серед розділу «Оголошення» (як у «Комуністі», де ця інформація була подана над шаховим етюдом).

На відміну від «Известий», де після офіційного некрологу матеріалів про похорон М. Грушевського не з'являлось, 30 листопада «Правда» також повідомляла про похорон вченого. Це був не офіціоз від імені урядової комісії, а знову інформація власного кореспондента, хоча й стисла. Сповіщалося, що 29 листопада відбувся похорон, що в останній почесній варті біля тіла покійного у конференц-залі ВУАН стояли заступник голови РНК УСРР В. Порайко, нарком освіти В. Затонський та академік О. Богомолець (без означення, що Богомолець є президентом ВУАН) та що біля могили з промовами виступили «тов. Затонский и академик Богомолец»⁶⁷. Більше у «Правді» сповіщень, пов'язаних із смертю та похороном М. Грушевського, не було.

Якщо читати ці звітлення буквально, то виходить, що похорон М. Грушевського відбувся за стандартною процедурою, а людей, які прийшли

віддати шану померлому, було зовсім небагато. Між тим оповіді очевидців свідчать про протилежне. З листа академіка М. Василенка до московського історика академіка АН СРСР Д. Петрушевського, написаного того самого дня, коли вийшли ці звідомлення, дізнаємось, що М. Грушевського «ховали дуже урочисто: була маса міліції, що охороняла будинок Академії, та кінний загін стояв напроти будинку, а потім передував процесії на кладовище», а «на вулицях, якими йшла процесія — Фундуклеївською та Хрещатику — народу була маса — Фундуклеївська являла море людей»⁶⁸. Н. Полонська-Василенко згадувала, що «всі квіти в оранжереях Києва закупила Академія Наук для прикрашення похорону», а катафалки «угиналися під вінками з пишними квітами, з червоними і білими стрічками». Вона ж писала про сотні людей, які приходили попрощатись із померлим до конференц-залу ВУАН та супроводжували траурну процесію на Байкове кладовище, проте відзначала, що «вражала мала кількість вчених»⁶⁹. Про шість або сім сотень людей згадував й інший свідок процесії⁷⁰. Як бачимо, газетні повідомлення, наголошуючи на офіційній складовій похорону (сама процедура, участь керівників уряду та очільників академії), фактично спотворювали інформацію про його перебіг. Крім того, в пресі не було жодного (!) висловленого співчуття рідним та близьким покійного.

Фарисейство із похороном М. Грушевського та офіційним вшанування його, за словами В. Затонського, як «видатного вченого», «академіка Радянської України», що начебто визнавав переваги соціалізму, далі закріплювалось передруком єдиного офіційного некролога на його смерть. 1 грудня 1934 р. згаданий некролог слово в слово передрукував орган правління спілки радянських письменників України щотижневик «Літературна газета»⁷¹, а далі — низка журналів, попри те, що некрологи в них друкувались нечасто та мали переважно характер коротеньких звідомлень про смерть того або того діяча.

Мабуть, рекордсменом за кількістю великих за розміром некрологів, надрукованих в одному журнальному номері, можна вважати останнє у 1934 р. число «Червоного Шляху», що відкривалось портретом вбитого С. Кірова та розлогим некрологічним розділом на його смерть (складався із повідомлення уряду, офіційної біографії «пролетарського революціонера», заяви радянських письменників України «Створимо в літературі величний образ тов. Кірова», інформації про жалобні збори письменників Харкова та панегіричними текстами та поезіями українських письменників та поетів)⁷². А завершувалося число некрологами М. К. Заньковецької авторства Д. Грудини⁷³ та традиційним офіційним текстом некрологу М. Грушевського⁷⁴ (обидва без портретів).

Потім цей некролог М. Грушевського передрукував офіційний академічний журнал «Вісті ВУАН»⁷⁵ та єдиний на той час в УСРР журнал історичного профілю «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури»⁷⁶. Жодного, повторюю — жодного! — іншого некрологу на смерть М. Грушевського в радянській Україні надруковано не було. Це був абсолютно унікальний випадок — адже навіть ще два роки перед тим, коли помер інший визначний український історик Дмитро Багалій, крім офіційного тексту некрологу, опублікованого у газетах (і, до речі, текст мав різні варіації — повний у газеті «Комуніст»⁷⁷, із

деякими купюрами — у газеті «Вісті ВУЦВК» і, нарешті, скорочений варіант у московських «Известиях») були ще й авторські некрологи⁷⁸.

На жаль, помилка із датою смерті М. Грушевського в офіційному радянському некролозі поширилась далі. Саме на основі цього тексту писались некрологи за кордоном і це призвело до тиражування помилки, адже мало кому могло спасти на думку, що офіційний некролог може містити прорахунок такого ґтибу. Зрештою, у частині некрологів або некрологічних заміток подавалась правильна дата смерті М. Грушевського, і ці тексти мають надалі стати предметом спеціальних джерелознавчих досліджень, бо очевидно писались на основі інших джерел. Правильна дата смерті вченого була, безперечно, відома за межами радянської України⁷⁹, однак згодом її було витіснено.

Отже, зважаючи на винятково офіційний характер всіх повідомлень в радянських газетах (починаючи з повідомлення про смерть вченого 26 листопада 1934 р. і до публікації промови В. Затонського 14 грудня) та безпосередньо тексту некрологу, що був неодноразово дослівно передрукований, в тому числі і в професійних часописах, можемо назвати цей цикл публікацій великим офіційним політичним некрологом, що слугував, крім іншого, й утвердженню нової більшовицької схеми історії України зразка 1934 року. Разом з тим наголошуємо, що виявлена помилка із датою смерті М. Грушевського потребує безперечного виправлення, особливо зважаючи на 80-річчя від дня смерті історика, що припадає на 24 листопада 2014 р.

¹ Ідея цього дослідження виникла кілька років тому під час однієї із розмов із завідувачкою Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлоною Паньковою. Пізніше ми з нею неодноразово обговорювали різні дотичні до теми документи та проблеми, Світлана Михайлівна радо ділилась своїми ідеями та своїми знахідками, тому я вважаю її ідейним співавтором даної роботи та сердечно їй дякую. Крім того, перед передачею цієї статті до друку вона та мій колега Геннадій Сфіменко надзвичайно уважно ознайомились із текстом та доброзичливо подали мені низку зауважень і пропозицій, за що я висловлюю їм щиру вдячність. Деякі із їх зауваг я змогла врахувати під час остаточного редагування цього дослідження, а деякі підштовхують до подальших роздумів та пошуків.

² Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 109.

³ Там само. — С. 107.

⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 105.

⁵ Костюк Г. Таємниця смерті академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто, Балтімор, 1983. — С. 9.

⁶ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934): У 50-ліття смерті. — Мюнхен, 1986. — С. 14.

⁷ Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 140; *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 138 (примітно, що в останній праці наводиться не лише інша дата, а й інший час смерті М. Грушевського. У запису від 25 листопада 1934 р. йдеться: «М.Г. помирає о 17 годині в Кисловодській міській лікарні»).

⁸ *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський (Некролог) // Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від I.X.1932–31.XII.1934. Ч. 32. — Львів, 1935. — С. 5.

⁹ *Оглоблин О.* Грушевський Михайло // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. — Париж, Нью-Йорк, 1955–1957. — С. 453.

¹⁰ *Рубач М.А.* Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 1969. — С. 483.

¹¹ *Верба І.* Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 232.

¹² *Верба І., Кульчицький С.* Грушевський Михайло // Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького та І. Підкови. — Т. 1. — Львів, 2007. — С. 591.

¹³ Див., приміром: *Робинсон М.А.* М.С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский Альманах 2008. — М., 2009. — С. 202.

¹⁴ Розшифрування позначок телеграфістів чітко засвідчує, що у Києві у поштовому відділенні цю телеграму отримали 24 листопада о 19-й годині, а доставили за зазначеною адресою та персонально вручили 24 листопада о 9-й вечора. Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1286, арк. 9.

¹⁵ Вперше процитовано у кн.: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997. — С. 105.

¹⁶ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — С. 111.

¹⁷ Див.: М.С. Грушевський: [Некролог] // Вісті ВУЦВК. — Київ, 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Комуніст. — Київ, 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Правда. — М., 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Известия. — М., 1934. — 27 листопада.

¹⁸ Див., приміром: *Плохій С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 277.

¹⁹ Першим офіційний некролог докладно проаналізував український історик Руслан Пиріг. Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 141–142. Також див.: *Plokhly S.* Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. — Toronto; Buffalo; London, 2005; *Плохій С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 277, 527–528.

²⁰ Знімку некрологу, що був надрукований в газеті «Правда» 27 листопада 1934 р., див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська. Життя і діяльність. К., 2004. — С. 154.

²¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 286–288.

²² Приміром, навіть після виявлення В. Пристайком та Ю. Шаповалом наприкінці 1990-х років копії історії хвороби М. Грушевського, де був чітко зафіксований день і час його смерті, дослідники не звертали увагу на помилкову дату смерті Грушевського, вказану у некролозі. Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — С. 109.

²³ Див.: Некролог // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-ru/некролог> (10.12.2013).

²⁴ Див.: Некролог // Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. — К., 1985. Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/42/53405/286679.html> (10.12.2013).

²⁵ Див., приміром, про поетичні некрологи: *Захарієва І.* Маргинальний жанр в руской літературі 1930–1960-х років (поетическі некрологи о писателях). Режим доступу: <http://www.ilit.bas.bg/rusbook/zaharieva.php> (10.12.2013).

²⁶ Див. Некролог // Словник літературознавчих термінів. Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/y1z9d.html> (10.12.2013).

²⁷ Див. *Тертычний А.А.* Жанры периодической печати: Учебное пособие. — М., 2000. — Глава 2. Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text2/04.htm> (10.12.2013). Цей погляд на некролог як на один із жанрів журналістики зафіксований і в україномовній Вікіпедії. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Некролог> (10.12.2013).

²⁸ Див., приміром, аналіз риторичних формул та поезики некрологів першої половини ХІХ ст., а також їх ієрархії у статті: *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському // Пушкинские чтения в Тарту 3: Материалы международной научной конференции, посвященной 220-летию В.А. Жуковского и 200-летию Ф.И. Тютчева. — Тарту, 2004. — С. 276–293. Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/document/535675.html> (14.12.2013) та ін.

²⁹ Див.: *Рейтблат А.* Некролог как биографический жанр // Право на имя: Биографика ХХ века. Чтения памяти Вениамина Иофе: Избранное. 2003–2012. — СПб., 2013. — С. 624.

³⁰ Там само. — С. 625.

³¹ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському. — С. 276.

³² Див.: *Орлова Г.* Биография (при)смерти: заметки о советском политическом некрологе // Неприкосновенный запас. — М., 2009. — № 2. — С. 188–202. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/or11.html> (06.12.2013).

³³ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському. — С. 277.

³⁴ Там само.

³⁵ Див.: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Т. 6. — Львів, 2004. — С. 571–581; Т. 7. — Львів, 2005. — С. 541–595; Т. 8. — Львів, 2007. — С. 539–589 та ін.

³⁶ Див.: *Смирнова О.* Когда-то некрологи расскажут и о нас // Караван + Я: Межобластной еженедельник. Тверь. Режим доступу: <http://www.karavan.tver.ru/html/n97/article4.php> (06.12.2013).

³⁷ Див.: *Орлова Г.* Смерть как биографический факт: Об одном утраченном мотиве малого политического некролога // Право на имя: Биографика ХХ века. Чтения памяти Вениамина Иофе: Избранное. 2003–2012. — С. 616.

³⁸ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському.

³⁹ *Орлова Г.* Биография (при)смерти: заметки о советском политическом некрологе.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6463, арк. 26. Опубліковано: Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937. — К., 2003. — С. 135.

⁴² Див.: Правда. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; Известия. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; Комуніст. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; Вісті ВУЦВК. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; Більшовик. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 4 та ін.

⁴³ Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 120–168; ф. 1, оп. 6, спр. 367.

⁴⁴ Див.: Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Том II. 1930–1939. — М., 2001. — 1200 с.

⁴⁵ У документі: «Солохненко — учительница, жена Пастернака». Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 250.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Фактично похорон М. Грушевського оплачувала ВУАН. Лише 20 грудня 1934 р. була ухвалена постанова № 1405 РНК УСРР, згідно з якою Наркомат фінансів УСРР мав повернути ВУАН 17 тисяч 443 рублів 82 копійки із резервного фонду РНК УСРР на покриття витрат, пов'язаних із похованням вченого. Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6463, арк. 27.

⁴⁸ Подібні пільги — похорон за рахунок держави та пенсія родині небіжчика, закріплені у відповідній урядовій постанові, практикувались в СРСР досить часто. Приміром, практично одночасно із М. Грушевським (27 листопада 1934 р.) і у подібних обставинах (не вдома у Москві, а під час відрядження до Севастополя) помер художник-баталіст Митрофан Греков (похований у Москві на Новодівичому кладовищі). Відповідно до спеціальної постанови РНК СРСР з приводу його смерті було також ухвалено прийняти його похорони на державний рахунок, а родині була призначена пенсія у 300 рублів. Див.: *Правда*. — М., 1934. — 30 листопада.

⁴⁹ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 250.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: *Правда*. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; *Известия*. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; *Комуніст*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; *Вісті ВУЦВК*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; *Більшовик*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 4 та ін.

⁵² *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — С. 141.

⁵³ Там само. — С. 141–142.

⁵⁴ «Восени цього року минуло 100 років з дня народження академіка АН УРСР і АН СРСР Михайла Сергійовича Грушевського, який, за визначенням газети «Правда», «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України», — писав Ф. Шевченко. Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // *Укр. іст. журн.* — 1966. — № 11. — С. 13 (курсив мій. — *О.Ю.*).

⁵⁵ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — С. 34.

⁵⁶ Див.: *Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937*. — С. 107–108.

⁵⁷ Див.: Промова тов. Затонського на похоронах академіка Грушевського // *Вісті ВУЦВК*. — 1934. — 14 грудня. — С. 2; Промова тов. Затонського на похоронах академіка Грушевського // *Пролетарська правда*. — 1934. — 14 грудня. — С. 2.

⁵⁸ Дослівно процитовано із статті: *Д. Б-ко.* До 20-річчя похорону Грушевського (Фрагмент із спогадів) // *Українські Вісті*. — Новий Ульм, 1954. — 12 грудня. Автор спогадів поки що нами не встановлений.

⁵⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії: У 2 ч. — Ч. 2 (1931–1941). — Мюнхен, 1958. — С. 43.

⁶⁰ Записано у червні 2012 р. Принагідно дякую С.М. Паньковій за корисні поради щодо розробки даної теми.

⁶¹ Повідомлення урядової комісії про похорон академіка М.С. Грушевського // *Вісті ВУЦВК*. — 1934. — 28 листопада. — С. 2.

⁶² Див.: *Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937*. — С. 414.

⁶³ Див. також: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. — С. 106.

- ⁶⁴ Прибытие тела академика Грушевского // Правда. — 1934. — 29 ноября. — С. 6.
- ⁶⁵ Повідомлення урядової комісії про похорон академіка М.С. Грушевського // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 29 листопада. — С. 2.
- ⁶⁶ Див.: Похорон академіка М.С. Грушевського // Вісті ВУЦВК. — 1934. — 30 листопада. — С. 3; Похорон академіка М.С. Грушевського // Комуніст. — 1934. — 30 листопада. — С. 4; Похорон академіка М.С. Грушевського // Більшовик. — 1934. — 30 листопада. — С. 4 та ін.
- ⁶⁷ Похорони академика Грушевского // Правда. — 1934. — 30 ноября. — С. 6.
- ⁶⁸ Лист М.П. Василенка до Д.М. Петрушевського від 30 листопада 1934 року // Архів Російської академії наук, ф. 493, оп. 3, спр. 32, арк. 15. Лист написаний російською мовою, переклад мій. — О.Ю.
- ⁶⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії: У 2 ч. — Ч. 2 (1931–1941). — С. 41–42.
- ⁷⁰ Див.: *Д. Б-ко.* До 20-річчя похорону Грушевського (Фрагмент із спогадів) // Українські Вісті. — Новий Ульм, 1954. — 12 грудня.
- ⁷¹ М.С. Грушевський: [Некролог] // Літературна газета. — 1934. — 1 грудня. — С. 3.
- ⁷² Див.: Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. I–XVI, 1–4.
- ⁷³ *Грудина Д. М.К.* Заньковецька. 1860–1934: [Некролог] // Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. 168–170. Цей некролог, до речі, носив виразно «антибуржуазний» характер: автор неодноразово підкреслював ненависть акторки до «націоналістичного болота» та таврував представників «петлюрівського мистецтвознавства та контрреволюціонерів» С. Єфремова, В. Антоновича, Л. Старицьку-Черняхівську, П. Руліна, «петлюрівського емігранта» О. Олесья.
- ⁷⁴ М.С. Грушевський: [Некролог] // Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. 171. Першим влучно зауважив таке дивне поєднання у журналі некрологів С. Кірову та М. Грушевському історик Сергій Плохий. Див. *Плохий С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — С. 277, 527.
- ⁷⁵ М.С. Грушевський: [Некролог] // Вісті ВУАН. — 1934. — № 6–7.
- ⁷⁶ М.С. Грушевський: [Некролог] // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — 1935. — Кн. 5–6. — С. 211.
- ⁷⁷ Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Комуніст. — 1932. — 11 лютого. — С. 4; Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 11 лютого. — С. 5; Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Известия. — 1932. — 13 февралья.
- ⁷⁸ Див.: *Барвінський В.* Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) (некролог) // Архів Радянської України. — 1932. — № 1–2. — С. 116–118; *Дроздовський В.* Д.І. Багалій // Труды Института славяноведения АН СССР. — Ленинград, 1932. — Т. I. — С. 402–408. Докладніше про ці некрологи див.: *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. — Х., 1990. — С. 7–8.
- ⁷⁹ Див.: *Дорошенко В.* Михайло Грушевський: [Некролог] // Вістник: Місячник літератури, мистецтв, науки й громадського життя. — Львів, 1935. — Січень. — С. 44; Календар-альманах «Самостійність». 1937. — Септiацi, 1936. — С. 219. А у некролозі, написаному проф. Антоном Пальме, наводилась взагалі інша дата смерті М. Грушевського — 26 листопада 1934 р., що, вірогідно, можна вважати хибодруком (див.: *Palme A. M.* Hruschewskyj als Persönlichkeit // Prof. Michael Hruschewskyj. Sein Leben und sein Wirken. — Berlin, 1935. — S. 5).

Тайны официального некролога Михаила Грушевского

В статье реконструируется история официального некролога на смерть выдающего украинского историка академика Михаила Грушевского. Исследовательница высказывает предположение об авторе текста некролога и предлагает объяснение того, каким образом в текст официального некролога вкралась ошибочная дата смерти М. Грушевского (25 ноября 1934 г. вместо 24 ноября), которая с того времени стала канонической в советской историографии и сейчас часто встречается в научных и даже энциклопедических изданиях. Автор отходит от традиционного фактографическо-биографического анализа некролога и рассматривает некролог М. Грушевскому как советскую схему истории Украины конца 19-го — первой трети 20-го столетий.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, историк, умер 24 ноября 1934 года, официальный некролог, советская схема истории Украины.

Mysteries of the Official Obituary of Mykhailo Hrushevsky

The article reconstructs the history of the official obituary on the death of prominent Ukrainian historian, academician Mykhailo Hrushevsky. The researcher suggests the name of the author of the obituary and offers an explanation how an erroneous death date of M. Hrushevsky (November 25, 1934 instead of November, 24) has got into the text of the official obituary and since that time it became canonical in Soviet historiography and still occurs in present scientific and even encyclopaedic publications. The author departs from the traditional factual and biographical obituary analysis and examines the obituary of M. Hrushevsky as the Soviet scheme of the history of Ukraine of the end of the 19th — the first third of the 20th centuries.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Historian, Died on November, 24, 1934, Official Obituary, the Soviet Scheme of History of Ukraine.